

MEG KELL-E ÚJÍTANI A SZOVJETOLÓGIÁT?

A *Russian Review* című folyóirat vitája a szovjetológiai kutatások új irányzatairól (1986–87)

A *Russian Review* című folyóirat 1986-os évfolyamában vitát kezdeményezett a Szovjetunió történetének kutatási módszereiről, a nyugati szovjetológiai kutatások eredményeiről és hiányosságairól, az újonnan jelentkező, társadalomtörténeti irányultságú áramlatról, az önmagát revizionistának nevező csoportról (*J. Arch Getty, Roberta Manning, Lynne Viola, William Chase, Rittersporn Tamás Gábor*).

A szerkesztőség a vitaindító megírására *Sheila Fitzpartrickot* kérte fel, aki rövid historiográfiai áttekintést ad az eddigi szovjetológiai kutatások szemléleti sajátosságairól. Véleménye szerint a hidegháború időszakában a Szovjetunió 1930-as évekbeli történetéről kialakított szovjet és nyugati álláspont bizonyos ponton találkozott: mindkét szemléletmód a 30-as éveket a bolsevik forradalom történetileg elkerülhetetlen eredményének tekintette – de természetesen a 30-as évek rendszerét a szovjet felfogás a szocializmus megvalósulásaként, a nyugati történetírás a totalitárius diktatúra egy formájaként írta le –, abban azonban közös a vélemény, hogy ez a rendszer a nyugati demokrácia ellentézise. Sztálin halála után mindkét oldal álláspontja módosult: egyrészt a Szovjetunióban Sztálin rendszerének egyes elemeit kritizálva igyekeztek a leninista forradalom eredményeit elkülöníteni a sztálinizmus úgymond időleges „túlzásaitól”. Ugyanakkor a nyugati történetírásban is kritika érte a totalitarizmus-modellt, mely a Sztálin előtti és utáni szovjet rendszer leírására kevésbé alkalmas, elismerve így azonban e modell alkalmazhatóságát a sztálini időszakra vonatkozóan.

Az utóbbi években azonban színre lépett a nyugati történetírásban egy csoport, mely hangsúlyozottan történészként s nem politológusként közelíti meg a kérdéses időszakot. Az új generáció történészei két dolgot akarnak: bebizonyítani, hogy a szovjet történelem ma már elsődleges történeti, levéltári források alapján is kutatható, legitim területe a történettudománynak; valamint megkülönböztetni magukat a korábbi szovjetológus nemzedéktől, amelynek szemlélete a politológiára épült, és a Szovjetunió 1930-as évekbeli történetét kizárólag a totalitarizmus-modell kereteiben értelmezte. Érdeklődésük a társadalomtörténet felé irányul, bírálva azt a korábbi felfogást, amely túlzott jelentőséget tulajdonított a politikának és az ideológiának. A totalitarizmus-modell ugyanis szinte kizárólag a politikára koncentrál, a sztálinista időszakot az állam és a társadalom (*nacsalsztvo – narod*) ellentétének alapképletével írja le. Ez a típusú felfogás jelen volt már a XIX. századi orosz történetírásban is. E modell szerint az állam saját céljai érdekében a társadalom – jelen esetben marxista-leninista ideológia szerinti – átformálására törekszik, ennek eszköze a kommunista párt, a terror és erőszak. A társadalom ebben a

felfogásban tehetetlen és jellegtelen képződménnyé redukálódik, melyet a totalitárius rezsim energikus tettei alakítanak és manipulálnak, s amely pusztán reagál az állami nyomásra a passzív ellenállás eszközével. Ez a szemlélet természetesen az állami mechanizmusoknak és nem a társadalmi folyamatoknak tulajdonít döntő jelentőséget, s ez utóbbiakat csupán az állami mechanizmusok függvényében vizsgálja. A társadalom csak mint az állami erőszak áldozata jelenik meg. Az erőteljes társadalmi ellenállás hiányát a cári és a szovjet rendszerben ez a szemlélet a társadalmi osztályok fejletlenségével, a könyörtelen állami erőszakkal és a társadalom atomizáltságával magyarázza. E megközelítés további jellemzője az, hogy a társadalmat nem a maga bonyolultságában, hanem egységes, differenciálatlan tömbként ábrázolja. Ha szükséges, a társadalmon belül a munkások – parasztok – értelmiség csoportját különítik el, ezzel tulajdonképpen marxista, sőt sztálinista-marxista osztálykategóriákat használva. A nyugati szovjetológusok ezeket a fogalmakat ugyan fanyalagva alkalmazzák, s általában idézőjelbe is teszik őket, de használatukat mégsem kerülhetik el, kénytelenek átvenni a korabeli sztálinista terminológiát, ha a társadalmat pusztán az állami beavatkozás szempontjából vizsgálják. A „kulák” fogalom például nagyon tisztázatlan, de mi más elnevezéssel lehetne jelölni a „kuláktalanítási” kampány által érintett csoportot, ha azt pusztán e kampány függvényében vizsgáljuk? Ugyanakkor a nyugati szovjetológusok munkáit olvasva úgy tűnhet, mintha szerzőik is elfogadnák azt a sztálinista tételt, miszerint a szovjet társadalomban megszűntek az osztályellentétek. Az osztályok közötti és osztályokon belüli konfliktusoknak nem sok szerep jut a totalitarizmus-modell elemei között, kivételt ebből a szempontból csak *Trockij: Elárult forradalom és Gyilász: Az új osztály* című műve képez. Ezek a művek hivatkoznak ugyan az elnyomott néptömegek és a kizsákmányoló, privilegizált bürokrácia közötti antagonisztikus ellentétre, ez azonban nem más, mint a régi „állam kontra társadalom”-elmélet marxista változata.

A hagyományos totalitarizmus-modell tárgyalása után Fitzpatrick a társadalomtörténeti megközelítéseket mutatja be. Ezek egyik kulcskérdése a társadalom struktúrája és a társadalmi interakció problematikája. A fő cél a társadalom elemzése, ami egyebek között a társadalom részekre tagolását jelenti. Finomabb megkülönböztetésekre van szükség, mint a hagyományos marxista két osztály – egy réteg koncepció. A társadalomtörténeti megközelítés hívei sem a marxista-sztálinista „osztálynélküli társadalom” elméletet nem fogadják el, sem pedig a totalitarizmus-modellt, amelyben minden dinamizmus csak társadalmon kívüli, külső forrásból eredhet.

Miként lehet a szovjet társadalmat alkotórészeire bontani? Nehéz elkerülni azt a következtetést, hogy a „felülről vezényelt” sztálini „forradalom” idején mégiscsak végbement a „nagy egyenlősítés”, amelynek nyomán egy nagyon egyszerű és sérült társadalmi szerkezet jött létre. Eltűntek a kulákok, a kisiparosok, a nepmanok, stb. Ugyanakkor azonban az első öt éves terv csapásai után a feleszmélő társadalom ismét komplexebbé vált.

A harmincas években már egy új hierarchia kialakulásáról beszélhetünk. *Trockij*nak az az elmélete, hogy legfelül a bürokrácia mint kvázi uralkodó osztály helyezkedik el, nyugaton is népszerűvé vált. Helytelen lenne azonban a bürokráciát egységes osztályként szemlélni, valójában heterogén és hierarchikusan

tagolt csoport volt, amelynek alkotórészei gyakran szembenálltak egymással. Problémát jelent az intelligencia státuszának meghatározása is, mivel az részesült a bürokrácia magasabb rétegeinek anyagi privilégiumaiból, s más társadalmi elit-jegyeket is magán hordozott. Ha tehát a társadalomtörténészek egységes álláspontot akarnak kialakítani a társadalmi hierarchiával kapcsolatban, el kell dönteniük, hogy milyen fajta elitet keresnek: marxista értelemben vett „uralkodó osztályt” vagy csupán a legmagasabb társadalmi státusszal és legerősebb gazdasági pozíciókkal rendelkező csoportot.

A Szovjetunió társadalomtörténetében több olyan csoportot találunk, amelyek újfajta hierarchikus rétegződést alkottak: így meg kell vizsgálni a sztahanovisták helyzetét a munkásságon belül, a szakképzett és szakképzetlen munkaerő kapcsolatát, a faluról frissen felkerült „új” munkásság viszonyát a „régiehez”, a különböző szakmákban dolgozók egymáshoz való viszonyát, nem is beszélve a fegyencek, a félig és a teljesen szabad munkások közti hierarchikus viszonyokról.

Ennél is ígéretesebb téma a kollektivizált falu. Maga a kolhoz is hierarchikus rendszer: legfelül állnak a fehérgallérosok (elnök, főkönyvelő, főagronómus), majd a szakmunkások (traktorosok, szerelők, stb.), legalul pedig az egyszerű kolhozparaszrok. Akár azt is állíthatjuk, hogy Oroszország régóta várt „falusi burzsoáziája” végülis a harmincas években alakult ki, igaz, nem a várt formában.

Az természetes nem újdonság, hogy a sztálini Szovjetunió társadalmi rétegzett volt – melyik társadalom nem az? Azt azonban még nem derítettük fel, hogy melyek voltak a rétegződés alapelvei. Milyen volt az egyes rétegek egymáshoz való viszonya? Hogyan boldogulhatott az egyén ebben a struktúrában? Ezek a kérdések alapvető jelentőségűek a sztálinizmus megértéséhez.

Mi határozta meg a társadalmi státuszt a sztálinista társadalomban? A politikai rezsim érvényesítette-e értékeit a társadalomban vagy vice versa? Az elit státusz velejárója az anyagi javakhoz és szolgáltatásokhoz való privilegizált hozzájutási lehetőség volt. Sőt abban a társadalomban, ahol a hiány és a nyomor volt a mindennapos, sokkal inkább ez vált meghatározó tényezővé, mint a tradicionális orosz vagy a bolsevik forradalmi értékek. A rezsim hivatalos preferenciáit jól lemérhetjük azon, hogy miként változtak a jegyrendszer kiszabott fejadagjai. Az 1929-35 között létezett jegyrendszer a műszaki értelmiségieknek és az ipari munkásoknak juttatott privilégiumokat. Természetesen a hivatalos ellátásban élvezett privilégiumokat meg kell különböztetnünk az informális privilégiumoktól; például mindenkinek, aki az ellátásban dolgozott, voltak informális előjogai. Ez arra figyelmeztet, hogy nem csupán a vertikális, hanem a horizontális tagoltságot is vizsgálnunk kell. A kereskedelem szférájában például nem érvényesült a társadalmi státusz és a javakhoz való privilegizált hozzájutás lehetőségének szoros kapcsolata. A feketepiac, az ún. „NEP-szellem” következtében a kereskedelemben dolgozók státusza kifejezetten alacsony volt. Itt az előmenetel jóval kevésbé függött a sztálini időszak két társadalmi mobilizációs tényezőjétől, az iskolázottságtól és a párttagságtól, mint a gazdaság más szektoraiiban. Mindez a nyugati történész számára sok kutatási témát kínál, és aláhúzza azt a megállapítást, amely szerint még mindig erősen alábecsüljük a

sztalini korszak társadalmának komplexitását és sokszínűségét, aminek egyik oka az, hogy a nyugati történészek is elfogadták a sztálinista-marxista társadalmi analízis számos korlátját és előítéletét.

Ezt követően a sztálini korszak magas társadalmi mobilitását vizsgálja *Sheila Fitzpatrick*. Ezt a témát a marxisták és a nyugati történészek egyaránt elhanyagolták egészen napjainkig. Az előbbiek úgy vélték, a mobilitás szerepét egy totalitárius államban eleve nem is érdemes vizsgálni; az utóbbiak pedig azért nem érdeklődtek utána, mert a mobilitás nem hagyományos marxista koncepció. A korszak szovjet társadalmát azonban a lakosság különösen nagyfokú földrajzi és társadalmi mobilitása miatt nem lehet pusztán statikus fogalmakkal vizsgálni: parasztokból munkások, munkásokból termelésirányítók, kulákokból kitelepítettek stb. lettek. Újabb mobilitási hullámot jelentett a II. világháború utáni leszerelés is. Mindez főként a Szovjetunió gyors iparosodásának velejárója volt. Ez az oka annak is, hogy a sztálini időszakban a felfelé történő társadalmi mobilizáció volt az általános trend – ezt a ténytet is be kell építenünk sztálinizmus–interpretációnkba. A társadalmi ellenállás hiánya sem csak a totalitarianizmus atomizáló törekvéseire vezethető vissza, hanem arra is, hogy a magas mobilitás miatt meggyengültek a tradicionális társadalmi kötelékek. Egy jórészt tegnap még parasztokból álló munkásosztály nem hozhat létre erős szakszervezetet, és a nagyfokú mobilitás miatt a hivatali elitben sem várhatunk igazi testületi szellemet. A sztálini idősakra jellemző állami erőszak is szoros összefüggésben áll a magas társadalmi mobilizációval. Egyrészt az állami erőszak a kulákdeportálásokkal, a nagy tisztogatással, az osztályellenséggel szembeni küzdelemmel mesterséges társadalmi mobilizációs irányt hozott létre; ugyanakkor az óriási mértékű spontán társadalmi mobilizáció szervezési és ellenőrzési problémák elé állította az államot, mely újabb és újabb kényszerítő intézkedésekkel, például a belső útlevél bevezetésével válaszolt. A rezsim társadalom feletti valódi ellenőrzése igen sok esetben korlátozott volt. A népesség gyökértelen és rendkívül mozgékony csoportjainak ellenőrzése önmagában is nehéz feladatot jelentett, márcsak azért is, mert a káderek és párttagok csoportját is ez jellemezte. Ezzel összefüggő jelenség az ún. indoktrináció, azaz az állam azon igyekezete, hogy a marxista-leninista dogmákat belesúlykolja a társadalomba. Ez a tanulási-tanítási folyamat magában foglalta az új társadalmi státuszokhoz kötődő szerepek, normák elsajátítását is, s nem pusztán ideológiaközvetítés volt a funkciója. S a társadalom ebben az esetben sem pusztán passzív áldozat volt. *Vera Dunham* szerint a sztálini korszak „középosztályos értékei” a rezsim és a társadalmi elit közötti „Nagy Alku” eredményei voltak.

A legfiatalabb „revizionista” történészgeneráció tagjai (*Arch Getty, Roberta Manning, Rittersporn Tamás Gábor*) a társadalmi folyamatokat legszívesebben alulról szemlélik, ezzel is hangsúlyozva különállásukat a társadalmat felülről tekintő hagyományos szovjetológiai kutatásokkal. A vidéki életről – a szmolenszki archívum segítségével, mely a hozzáférhető elsődleges források legfontosabbja – alkotott képet összevetik a hivatalos deklarációkból leszűrte korábbi általánosításokkal, és óriási eltéréseket fedeznek fel: a politikai irányelveket gyakorlatilag soha nem tudták teljes mértékben érvényesíteni. A régebbi szovjetológia a sztálini terminológiát elfogadva „felülről végrehajtott

forradalom”-ként szemlélte a sztálinizmust. A revizionisták ezt a képet módosították. Munkáikban három alternatív elmélet körvonalazódik. Az első szerint a rezsím nem tudott olyan ellenőrzést gyakorolni a társadalom fölött, mint azt magáról állította. Cselekedetei gyakran improvizatívák voltak, sok volt az előre nem látott és be nem tervezett társadalmi hatás. A második vélemény szerint a rezsím politikája egyes társadalmi szektorok nyomására és sérelmére reagált, s az informális alkukon keresztül a gyakorlatban lényegesen módosult. A harmadik, a legradikálisabb magyarázat szerint a rezsím politikáját valójában az alulról jövő társadalmi nyomás alakította ki.

Az első magyarázat még összeegyeztethető lenne a hagyományos totalitarizmus-koncepcióval. Végülis a politikai kontroll soha nem abszolút. Ám a politikai tervezés és ellenőrzés gyakorlati hiányosságai, az improvizáció, a véletlenek a sztálini korszakban olyan fokot értek el, hogy általuk maga a totalitarizmus-koncepció válik tarthatatlanná. A második típusú magyarázat azt feltételezi, hogy a társadalmi környezet bizonyos mértékig visszafogta és módosította a vezetés akcióit. Ez a *Getty–Rittersporn*-féle megközelítés nem fogadja el a totalitarizmus-koncepciónak azt az állítását, amely szerint a társadalom lényegtelen tényező a 30-as évek politikai folyamatainak megértésében. A terrornak és a kényszerítésnek is kisebb szerepet tulajdonítanak, már pusztán azzal is, hogy más tényezők szerepét is elismerik. Ez a revizionista irányzat tevékenységének legvitatottabb pontja. Kritikusaik a sztálini rendszer tisztára mosásával, de legalábbis a morális ítélekezésről való lemondással vádolják őket. Tényleg problémát jelent a társadalomtörténések számára az, hogyan építsék be rendszerükbe a terrort és az állami erőszakot. Egyes elképzelések szerint a rezsím „szabadon eresztette” a társadalom erőit céljainak elérése érdekében. Mindemellett is e második típusa a revizionista elméleteknek egyes elemeiben szintén beépíthető a totalitarizmus-modellbe. A hagyományos szovjetológia legnehezebben a harmadik megközelítést tudja asszimilálni. Ezt a típusú álláspontot képviseli *Rittersporn Gábor* a nagy tisztogatásokkal kapcsolatban, hiszen azt állítja, hogy ezekben az uralkodó rétegek önkényeskedésével, a korrupcióval szembeni elégedetlenségnek is döntő szerepe volt. Ugyanakkor elfogadja ő is a tömegek passzivitásáról és szervezett ellenállásra képtelenségéről szóló tételt, s ezáltal nyitva marad a kérdés, hogy ezen tömegek elégedetlensége miért és hogyan hathatott ilyen erőteljesen a politikai rezsimre.

A revizionista társadalomtörténeti csoport érdeme annak hangsúlyozása, hogy egyetlenegy politikai rendszer, így a sztálini sem működhetett társadalmi vákuumban. A sztálinista politikai formációban is léteztek társadalmi nyomást kifejtő tényezők, amelyek – ha viszonylag igen gyengék voltak is – befolyást gyakoroltak a politikai szférára. A csoport az állam és társadalom viszonyáról egyoldalú és leegyszerűsítő képet adó totalitarizmus-modell vitatva lépett színre, mégis – *Fitzpatrick* véleménye szerint – nem változtatott alapvetően azon a képen, mely a sztálinista rezsimet tekinti a 30-as évekbeli társadalmi változások mozgató tényezőjének. Bebizonyítják, hogy a rendszer csak korlátozottan volt képes politikájának hatásait kontrollálni, azaz képes volt a társadalom egyes elemeit lerombolni, de nem volt képes azt saját elvei szerint újjáépíteni. Ugyanakkor azonban ez a csoport a szovjetológia hagyományos problémáira

koncentrál, nem fogalmazott még meg új kérdéseket. A jövőben a társadalomtörténészek feladata az lehet, hogy bemutassák: a sztálinizmus politikai és társadalmi dinamikával egyaránt rendelkezett.

Sheila Fitzpatrick tematikus bevezetőjét *Stephen F. Cohen* „a sztálini korszak mint társadalomtörténet” című hozzászólása követi. *Cohen* üdvözlendőnek tartja a társadalomtörténészek megjelenését a nyugati, főként az amerikai szovjetológiában. Ha a szovjetológia árnyalni akarja gyakran egydimenziós magyarázatait, a társadalomtörténethez kell fordulnia, figyelembe kell vennie a pártállam és a társadalom közti kapcsolatokat.

Fitzpatrick két fontos eredményt tulajdonít az új történészgenerációnak: az egyik a totalitarizmus-modell megkérdőjelezése; a másik annak bemutatása, hogy a sztálini rendszer az 1929-et követő években csak korlátozottan tudta kontrollálni az általa kezdeményezett radikális politika gyakorlati eredményeit. Mindkét felismerést lényegesnek tartja *Cohen*, de egyiket sem tekinti az „új generáció” vívmányának. Az 1960-as évek végétől kezdve már létezett egy olyan irányzat a szovjetológián belül, amely egyre inkább azoknak a nagyobb politikai csoportoknak a vizsgálatára koncentrált – elitek, érdekcsoportok –, amelyek valahol a társadalom és a rezsim politikai vezető rétege között helyezkedtek el, s így mindkettő elemeit egyesítették. A totalitarizmus-modellt valójában ezek a tudósok törték meg. A második következtetés sem teljesen újkeletű, a Szovjetunió társadalomtörténetének doyenje, *Moshe Lewin* nevéhez fűzhető.

Cohen másik kritikai észrevétele az, hogy a szovjet társadalomra vonatkozó empirikus kutatások – ahogy ezt az új irányzat is hangsúlyozza – még alig kezdődtek el. A revizionista történészek is eddigi munkáikban a szovjet elitet és bürokráciát vizsgálták, s nem a társadalom alsóbb rétegeit. Az 1917 utáni szovjet társadalomról szinte semmit nem tudunk, ezért a társadalomtörténészeknek először pontos empirikus képet kell nyújtaniuk, s csak ezután jöhet az általánosítás s annak eldöntése, hogy a szovjetológia eddigi tételeiből mit erősít meg a társadalomtörténet és mit kérdőjelez meg. Az elszietett interpretáció kudarchoz vezethet.

Az a veszély is fennáll, hogy a társadalomtörténészek elhanyagolják a sztálini korszak tömegterrorját. Eddigi publikációikban a terror csekély szerepet kapott: más eseményeket helyeztek előtérbe, bizonyos mértékig kétségbe vonták a terrorra vonatkozó források hitelességét, alacsony becsléseket idéztek az áldozatokra vonatkozóan, a terrort csupán az 1937–38-as tisztogatással azonosították, vagy olyan kényszerű eufemizmusokat használtak, mint „állami kényszer” vagy „kényszerű mobilitás”. *Cohen* kiindulópontja az, hogy a szovjet állampolgárok millióinak meggyilkolása, deportálása és bebörtönzése legalább olyan fontos részét képezi a harmincas évek társadalomtörténetének, mint ugyancsak több millió ember felemelkedése és „modernizálódása”. A társadalomtörténészek csak abban az esetben zárhatnák ki a terrort vizsgálódásaik köréből, ha az nem társadalmi jelenség lett volna, nem érintette volna a társadalom alsó rétegeit. Valójában a terror a társadalom legfelső szintjéről indult el, de az „alsó” rétegek életének szerves része lett, ezért indokolt társadalomtörténeti szempontú – s nem föltétlenül csupán morális indíttatású – vizsgálata.

Ezt négy tényező támasztja alá. Az első a hatalmas demográfiai dimenzió. A terror – bármekkora is legyen az áldozatok pontos száma – minden szempontból tömegjelenség volt, csaknem valamennyi családban volt deportált, bebörtönzött – vagy börtönőr. Ahmatova joggal írhatta – a szmolenszki archívum ismerete nélkül is – az 50-es években: két Oroszország áll egymással szemben: a bebörtönzöttek és a bebörtönzők Oroszországa. Másodsorban le kell szögezni, hogy a korszak nagy társadalomtörténeti folyamatait, a kollektivizálást, az iparosítással járó urbanizációt és a felfelé irányuló mobilitást is alapvetően befolyásolta az állami terror. Harmadrészen figyelembe kell venni azt is, hogy a társadalmi hierarchia vizsgálatánál nem lehet megfedkezni a legelső rétegről: a bebörtönzöttekről, a GULAG rabjairól. Őket és a száműzötteket semmilyen elemzésből nem lehet kihagyni, ez olyan volna, mintha az amerikai polgárháború előtti Dél történetét a rabszolgák kihagyásával írnánk meg. Azt a kérdést is meg kellene vizsgálni, hogy a kényszermunkások léte miként érintette a különböző rétegeket vagy osztályokat, például jobbnak látták-e ettől saját helyzetüket a munkások, a parasztok? Miként érintette társaik eltűnése az új értelmiséget és a tisztikart? A negyedik tényezőként megemlíthető, hogy a személyi kultusz, a terror légköre az áldozattá válás félelme lényeges hatást gyakorolt minden bizonnyal a társadalom pszichológiai tényezőire. Az utóbbi évek latin-amerikai diktatúráinak tapasztalatai azt mutatják, hogy még rövidebb ideig tartó és jóval kevesebb embert érintő terrorkorszakok is jelentősen befolyásolták a társadalmat.

Összefoglalásként *Cohen* megállapítja, hogy a terrort nem azért kell a társadalomtörténeti kutatások középpontjába állítani, mert az minden másnál fontosabb, hanem azért, mert az szinte minden másnak alapvető tényezője volt.

A következő hozzászóló *Geoff Eley*, aki írásának a „Történelem politika nélkül – már megint?” címet adta. Véleménye szerint ez a vita hasonló a nácizmus eredetéről a német történetírásban egy évtizeddel ezelőtt kibontakozott vitához, melynek során a társadalomtörténet pozíciói megerősödtek.

A társadalomtörténet nemzetközi fejlődése előnyös helyzetet teremt a szovjet témájú kutatások számára. A brit, francia és amerikai társadalomtörténészek már annyit vitatkoztak a társadalomtörténet kvantitatív és kvalitatív kérdéseiről, a történettudomány más ágaihoz való kapcsolódásáról, hogy a Szovjetuniót vizsgáló történészek már sok tapasztalatot használhatnak. Ebben a tekintetben persze a Szovjetunió 1930-as éveinek tanulmányozása különösen nehéz feladat a források hiányossága, az ideológiai elfogultság és a széles körben elterjedt prekonceptiók miatt. Sok témát és az általuk felvetett problémákat újra kell értékelni. Erre a feladatra különösen alkalmas személy az elismert kutató, *Sheila Fitzpatrick*. Milyen sikerrel hajtja végre ezt a feladatot vitaindítójában? Erre vonatkozóan Eley négy észrevételt tesz, melyek közül kettő historiográfiai, kettő pedig teoretikus természetű.

A német történelem kutatója számára a sztálinizmusról folytatott jelenlegi viták meglehetősen emlékeztetnek a náci állam természetéről szóló polémiákra, melyek a hatvanas években kezdődtek, s ma sem értek véget, bár csúcspontjukat a hetvenes években érték el. Ebben a vitában két táborra oszlottak a kutatók, az „intencionalisták” és a „strukturalisták” táborára. Az előbbieket véleménye szerint a náci állam fő mozgatórugója Hitler személyisége, a Mein Kampf-ban kifejtett

programja volt. A birodalmi vezetésen belüli rivalizálások nem veszélyeztették Hitler szupremáciáját, mert ő ezeket saját céljai érdekében sikeresen tudta manipulálni. Ezt az álláspontot az 50-es években összekapcsolták a totalitarizmus elméletével, s ezt a modellt tekintették a náci uralom lényegének.

A strukturalista álláspont hívei ezzel szemben alaposan tanulmányozták a náci állam intézményrendszerét és döntési mechanizmusait, s hamarosan megcáfolták a totalitarizmus-modell leegyszerűsítő elemeit. A náci állam sem tudta korlátlan mértékben érvényesíteni hatalmát a német társadalom felett. Ez több területen is megnyilvánult: a meglévő társadalmi kapcsolatok gyakran változatlanul fennmaradtak, különösen a katolikus területeken; az euthanázia-programmal, az oktatási elvekkel kapcsolatban számottevő volt a társadalom ellenállása. A strukturalista iskola három fő megállapítása a következő: A náci uralom valójában polikratikus jellegű volt, Hitler személyisége csak a rendszer egyik, bár nagyon fontos elemét jelentette (szélsőséges változat szerint Hitler csupán „gyenge diktátor” volt, aki csak „szorványosan” vett részt a kormányzásban). A döntéseket általában ad hoc módon hozták, a nácik cselekedetei általában inkább improvizált reakciók voltak, mint egy „kumulatív radikalizációnak” nevezett ideológiai folyamat megvalósításának tudatos lépései. Emellett a náci uralom szorosan összefonódott a korábbi hatalmi elittel és annak intézményeivel, s ez döntő módon hozzájárult a rezsím stabilitásához.

Fitzpatrick és az új generáció történészei ehhez nagyon hasonló fogalomrendszert dolgoztak ki. A Hitlerre kidolgozott elemzést természetesen nem lehet mechanikusan alkalmazni Sztálinra. A bolsevik párt és az NSDAP különböző pártok voltak, más-más módon ágyazódtak be az államapparátusba és a társadalomba. A német történészek fogalomrendszerének egyszerű átvétele a két rendszer egybemosását jelentené. Mégis érdekes lenne az új generáció történészeinek tanulmányozni ezt a historiográfiai szempontból rokon polémiát.

A revizionista iskola minden elismerést megtagad a szovjetológia eddigi eredményeitől, s ezzel saját magukat fosztják meg néhány alapvető felismeréstől. A „totalitarizmus” fogalma ugyanis a sztálini valóság egy jellemző vetületét ragadta meg, nevezetesen azt, hogy a rezsím erőszakos szankciók alkalmazása mellett bejelentette igényét a társadalom fölötti teljes uralomra, a totalitarizmus a társadalom valamennyi tényezőjének átpolitizálására törekedett. A gyakorlatban ez maradéktalanul nem valósult meg, a szándék azonban önmagában is nagyon lényeges, mivel meghatározta a társadalmi környezetet, a sztálinizmus egész politikai kultúráját. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, akkor a modell fürdővizével együtt kiöntjük az elemzés gyerekeit is.

Fitzpatrick írását a társadalomtörténeti kutatások manifesztumának szánja. Ebből a szempontból is szükséges a benne foglaltakat megvizsgálni. *Fitzpatrick* – *Eley* megítélése szerint – a társadalomtörténeti kutatások két alapelvét nevezi meg: Egyrészt a társadalmat alapelemeire (társadalmi csoportok, jelenségek, lokalitások) kell lebontani, ezeket izoláltan vizsgálni, s majd ezen esettanulmányok halmaza fogja megrajzolni a társadalom teljes képét. Másrészt *Fitzpatrick* szerint először a „valódi társadalom” történetét kell megírni, az állapotot pedig ki kell venni a vizsgálódás köréből, majd valamikor később visszahelyezni. Azonban mindkét tétel vitatható. A „társadalomtörténet” csak akkor válik a „társadalom történetévé” (Eric Hobsbawm), ha a társadalom egyes

elemei közötti viszonyokat – „fent” és „lent” – is figyelembe vesszük. Ugyanakkor az államot egy történész a társadalom vizsgálatának köréből soha nem távolíthatja el. A hatvanas évek intellektuális radikalizmusának (amely a társadalomtörténeti kutatások elindítója volt) egyik maradandó vívmánya épp az, hogy kiemelte a politika tanulmányozását az állami és hivatalos szervezetek kontextusából és olyan környezetben vizsgálta (utca, munkahely, bűnöző szubkultúra, család, otthon), amelyeket korábban politikamentesnek tekintettek. Hiszen a modern társadalomban a hagyományos értelemben vett kormányzáson kívül az állam részt vesz a széles értelemben vett társadalmi újratermelésben. Ebben az értelemben a politika és az ideológia igenis beletartozik a társadalomtörténet tárgykörébe. A totalitarizmus-modell elutasítása nem jelentheti a társadalmi totalitás vizsgálatának elutasítását.

Vitathatók elméleti szempontból a *Fitzpatrick* által használt kategóriák is. Az „informális társadalmi egyeztetések” fogalma például aligha alkalmas a kollektívizálás eredményeinek leírására.

Összefoglalásként *Eley* megállapítja, hogy *Fitzpatrick* elemzésében sok értékes elem található, mindamellett historiográfiai szempontból nem ad megfelelő képet az eddigi kutatásokról, s nem használja fel a más területeken végzett társadalomtörténeti kutatások eredményeit; másrészt teoretikus szempontból nem érzékeli a társadalmi totalitást, s nem tudja elmélete körébe bevonni az állam és társadalom közti viszonyokat. Erre tett kísérletet *Moshe Lewin*, aki szerint a sztálinizmus a kulturális archaizmust a társadalom átalakításával, valamint az állami bürokráciával kapcsolta össze. Amíg *Fitzpatrick* és a revizionista történészek nem néznek szembe ezzel az összekapcsolódással, addig az a kijelentés, hogy a sztálinizmusnak egyaránt volt társadalmi és politikai dinamikája, csupán banális felfedezés marad.

Peter Kenez „Sztálinizmus mint egyhangú politika” című írásában erőteljes támadást indít a revizionista történészek ellen. Véleménye szerint *Fitzpatrick* túl hízelgő képet fest a revizionista csoportról. Szerinte a revizionista iskola fő jellegzetessége a politikai és az ideológiai megközelítés elutasítása és a társadalomtörténet hangsúlyozása. Kenez ezzel szemben azt állítja, hogy a revizionistákat éppen annyira a hatalom – ennél fogva a politika – érdekli, mint azokat, akiknek műveit támadják. A különbség csupán a hatalom természetéről vallott nézeteikben van. Ez a politika-központúság teljesen érthető, hiszen a bolsevikok a politika nagy tudatos és öntudatlan újítói közé tartoztak, a sztálinizmust épp politikai berendezkedése különböztette meg a többi rendszertől.

A társadalomtörténészek egyértelműen tagadják az állami beavatkozás fontosságát és rendkívüli természetét az 1930-as évek szovjet társadalmára vonatkozóan. Ezzel „akarva-akaratlan”, dedémonizálják Sztálint és Politikai Bizottságát olyannyira, hogy a sztálinizmus mint jelenség el is tűnik számukra. Az 1930-as évek politikája – véleményük szerint – egyhangú, jellegtelen: érdekcsoportok küzdöttek egymással, a kormány pedig vagy a tömegek vagy a körülmények nyomására reagált. Azt állítják, hogy a szovjet kormány úgy működött, ahogyan bármely más, nehéz körülmények között levő kormány is működött volna. Négy elemet külön is érdemes kiemelni elméleteikből.

Az első szerint a kormány – különösen vidéken – csak gyenge és szervezetlen apparátussal rendelkezett. Ez a felismerés nem új, a revizionisták azonban arra használják fel, hogy felmentsék a sztálini rendszert a tömeggyilkosság vádjá alól. Legszélsőségesebben ezt *Roberta Manning* fogalmazta meg, aki szerint egy általa vizsgált körzetben 1937-ben a szovjet rezsim csak annyiban volt ura a helyzetnek, amennyire azt a kormányzottak beleegyezése engedte. *Kenez* kifejti, hogy a politikai intézményrendszer fejlettlensége nemcsak hogy nem áll ellentétben a totalitarizmus-moddal, hanem egyenesen annak egyik alkotórésze lett. Attól, hogy a párttagok névsorát nem vezették rendesen – ahogy *Getty* állítja –, tény marad az, hogy a sztálinizmus éveiben emberek millióit gyilkolták meg.

A revizionisták túlhangsúlyozzák a pártvezetésen belüli frakcióharcok jelentőségét, s ezzel tagadni vélik a monolitikus szovjet politikai rendszer hagyományos képzetét. A vérengzéseket *Rittersporn* és *Getty* egyaránt frakcióharcok következményének tekinti. *Kenez* azonban továbbra sem lát bizonyítékot arra, hogy a belső nézeteltérések valóban ilyen lényegesek lettek volna. A különböző hangsúlyokkal operáló beszédek még nem bizonyítják önmagukban frakciók létét. Az természetesen elképzelhető, hogy a szovjet vezetők sok kérdésben nem értettek egyet, ám más politikai rendszerekben a frakcióharcok nem vezettek milliók halálához.

Harmadrészen a revizionisták a szovjet kormányzat alapvető fontosságú döntései mögött valódi népi támogatást feltételeznek, némely esetben lelkes munkások tömegeiről beszélnek. *Kenez* ezt nem vonja kétségbe – hiszen a bolsevikok a modern politika igazi mesterei voltak, éppen azért, mivel pontosan tudták, hogyan kell a társadalom fontos csoportjait mozgósítani –, viszont megjegyzi, hogy az utópisztikus lelkesedés általában manipuláció eredménye volt, és többnyire még a terror időszakának vége előtt elapadt.

További hibája a revizionista iskolának a vizsgálati témák szubjektív kiválasztása. *E. H. Carr* szerint a tények az óceánban úszkáló halakhoz hasonlatosak, s a történész fogását az határozza meg, hogy hová megy halászni és milyen horgot használ. A legrosszabb horgászhelyet talán *Getty* választotta, a „Nagy tisztogatások eredete” című könyvében ugyanis az 1935-ös párttagkönyvcserének nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a tömeggyilkosságoknak. A terrorral pedig egyáltalán nem foglalkozik, mondván, ezt mások már megtették. Ez nem kisebb hiba – állítja *Kenez* –, mintha valaki egy Auschwitzban működő cipőgyár termelési statisztikáit vizsgálná, miközben észre sem veszi a gázkamrákat.

Fitzpatrick azt írja cikkében, hogy a terrorra fordított túlzott figyelem moralizáláshoz vezet, az objektivitásra törekvő történészeknek a szovjet valóság más aspektusaival kell foglalkozniuk. *Kenez* szerint ez a probléma félreértése. Igaz, hogy nem léteznek morálisan korrekt vagy inkorrekt témák, a 30-as évek Szovjetuniójának vonatkozásában azonban minden választott témának van morális dimenziója: a terror hangsúlyozása ugyanúgy morális érzékenységről tanúskodik, mint szerepének lekicsinylése. A történésznek nem azért kell foglalkoznia a terror problematikájával, hogy méltatlankodhasson, hanem mert a terror minden szinten hatással volt a harmincas évek szovjet valóságára.

A revizionisták hangvétele harcias, vitázó, sietnek újra és újra kijelenteni, hogy az ortodox áramlat a hidegháború szemléletét képviseli. Ez igaz, de mi készíteti őket arra, hogy ilyen furcsán lássák a múltat? – teszi fel maga számára Kenez a kérdést.

A következő hozzászóló, *Alfred G. Meyer* cikkét a történetírás és a múlt viszonyának vizsgálatával kezdi. Véleménye szerint a történetírás célja a múlttal való szembenézés, a múlt tisztázása. Megteheti ezt a történész azáltal, hogy dicsőíti vagy megtagadja a múltat, láttathatja azt tragédiaként, komédiaként, hőseposzként vagy bohózatként. Valamennyi nézőpont a történésznek saját kora politikájáról és társadalmáról vallott véleményét tükrözi. *Pokrovszkij* szavaival élve, a történetírás mindig a kortárs politika múltba vetítése. Ez az egyik oka annak, hogy ugyanazokat az eseményeket valamennyi történésziskola újra és újra megvizsgálja, s átírja a történelmet. Ennek során új elemzéseket, új modelleket és koncepciókat alkotnak. Az elmúlt harminc év során a szovjet történelem kutatói állandóan üldözték és támadták a totalitarizmus-koncepció szárnyetegét. Sokszor meg is ölték már, de szemlele még mindig kísért.

Fitzpatrick helyesen állapítja meg, hogy a totalitarizmus-koncepció egyaránt gyökerezik a valóságban és a Szovjetunióról alkotott mítoszban. Az állam és a társadalom közti konfliktus eszméje azonban nem *Trockij*től származik – ez az állítólag antimarxista koncepció megerősíti mindazt, amit *Marx* és *Engels* írt *Bismarckról* vagy *III. Napóleonról*. A bolsevikok közül *Buharin* és *Trockij* fejtette ki először az abszolút állam és az egész társadalom szembenállásának koncepcióját, a modell alkalmazása a Szovjetunióra pedig a jugoszláv marxisták Praxis iskolájához fűződik, amely sokkal közelebb állt *Buharin*hoz, mint *Trockij*hoz. Mindazonáltal senki nem tagadhatja, hogy a Kremlnek a nép ellen viselt háborújáról szóló tétel nem légbőlkapott.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a totalitarizmus-modell használatával az amerikai tudósok az amerikanizmust ünnepelték, és a hidegháborús hisztériának is behódoltak. A totalitarizmus-modellről szóló munkák a fasiszta és a kommunista uralom között nem tettek különbséget. Az ideológiai deterministák (mint például *Waldemar Gurian* és *Hannah Arendt*) a totalitárius rendszereket a hatalomra jutott utópia következményének tekintették. Mások szerint a totalitárius rendszert sérült személyiségű emberek (*Stefan Possony Leninje* vagy *Robert C. Tucker Sztálinja*), egy paranoiás elit vagy a gyermeki engedelmesség állapotában megrekedt nemzet hozta létre. Megint mások (*George Kennan*) a Szovjetuniót teljesen atomizált, struktúrátlan, egy politikai maffia által uralt társadalomként írták le. Mindez az olvasók számára azt sugallta, hogy a szovjet rendszer képtelen tagjainak bármiféle előnyt nyújtani, ezért csak a terror és az agresszió eszközeivel tartható fenn. A Szovjetunió komoly tárgyalásokban nem lehet partner, csak fékentartani vagy visszaszorítani lehet. *Fitzpatrick* új generációjának tagjai már el se tudják képzelni a hidegháború hisztériáját. Ebben az időben még a tudósoknak is öncenzúrát kellett gyakorolniuk, a Harvardon orosz történelmet oktató egyik professzor pedig a cárizmus bukásával befejezte előadásait, mondván, hogy ezzel végetért az orosz történelem. Aki mégis a szovjet korszakot szerette volna tanulmányozni, az nem juthatott statisztikákhoz vagy pontos adatokhoz, a szovjet levéltárakba pedig nem engedték be. Mindkét

rendszer paranoid gyanakvást táplált a másik iránt, a két paranoia pedig kölcsönösen erősítette egymást.

Ma mindkét országban vannak revizionisták. A nyugati történészek revizionizmusa egyben a mccarthyizmus és a primitív antikommunizmus kiűzésére tett kísérlet is. Ebben a minőségében a revizionizmust egészséges és régen esedékes reakcióként kell üdvözlünk.

A múlt tisztázására tett kísérletek mindig a múlt valamelyik időszakának felmagasztalását, dicsőítését vagy tisztára mosását jelentik. Amikor *Hruscsov Sztálint* vádolta, a pártot mentette föl, a párt elleni vád a nép, az idegenek elleni fellépés – miként *Szolzenyicin* tette – pedig az oroszok felmentését jelenti. A revizionisták azáltal, hogy bemutatják: Sztálin nem volt olyan mértékben ura a helyzetnek, mint azt a totalitárius iskola feltételezte, felmentik őt bizonyos mértékben a korszak legsötétebb bűnei alól. Sem a totalitárius iskola, sem a revizionisták nem tagadják a szörnyű eseményeket! A két felfogás közti különbség a felelősség kérdésének megítélésben van. Érdekes, hogy a revizionisták elemzései igen hasonlóak a forradalom előtti konzervatívok és reakciókók érveihez. Ezek ugyanis a 19. század során végig azzal érveltek a liberális reformok ellen, hogy a sötét néptömegek még nem értek meg az önkormányzásra, így ha a hatalomból részesednének, az zavart okozna a kormányzásban.

Történt a sztálini korszakban egy olyan eseménysorozat, amely valóban alulról indult ki, és milliók vettek részt benne, a revizionisták mégis figyelmen kívül hagyták: milliók dezertálása a második világháború frontjairól és a németek felszabadítókként való üdvözlése a németek Szovjetunió elleni háborújának első hónapjaiban.

Minden egyoldalúságuk ellenére is a revizionista történészek munkássága szükséges korrekciót jelent a szovjetológián belül. Azonban arra figyelmeztetni kell őket, hogy a totalitarizmus-modell sárkányát már sokan és sokféleképp megölték az elmúlt évtizedekben. *Fitzpatrick* joggal kritizálja a szovjetológusok régebbi generációit a sztálinista-marxista elemzés sok előítéletének és korlátjának fenntartások nélküli átvételéért. Abban is igaza van, hogy az új generáció munkásságának nagyobb része marxista jellegű elemzés. Marxista annyiban, hogy a tömegek szerepét, a gazdasági-társadalmi alapot hangsúlyozza a politikai-ideológiai felépítmény helyett. Annyiban viszont nem marxista, hogy nem illeti könyörtelen bírálattal a fennálló rendszert. Egy ilyenfajta marxista szemlélet eredményes lehetne, kialakulását a szovjet társadalmon belül várhatjuk.

A folyóirat 1987-es évfolyamában tovább folytatódik a vita. Elsőként *Daniel R. Brower* fejti ki módszertani ellenvetéseit a társadalomtörténeti kutatásokkal kapcsolatban. Véleménye szerint a revizionista történészek által az 1930-as évekre vonatkozóan leginkább hiteles forrásként elfogadott gyűjtemény, Szmolenszk városának levéltári anyaga önmagában nem alkalmas arra, hogy adataiból az egész Szovjetunióra vonatkozóan általános következtetéseket vonjunk le. Figyelembe kell venni a vidék sajátosságait, a nemzetiségi problémákat és eltéréseket. A másik módszertani hiba megítélése szerint az, hogy az 1930-as évek kaotikus, rendezetlen viszonyait nem lehet pusztán a strukturalista iskola törvényszerűsége, rendszeressége, átlagra, statisztikára

alapozott kategóriarendszerével ('státus', 'társadalmi interakció, 'társadalmi mobilitás') leírni. E korszakra vonatkozóan a statisztikai táblázatoknál nagyobb súlyt kell fektetni a visszaemlékezésekre, a regényekre, levelekre, melyek nem struktúrákról és rétegződésekről szólnak, hanem az instabilitás és rendetlenség képeit vetítik elénk. *Robert Conquest* írásában nagyon is hasonló módszertani ellenvetések teszt: az új iskola – véleménye szerint – érzelmi elfogultságra hivatkozva nem fogadja el a sztálini terror áldozatainak visszaemlékezéseit hiteles forrásként, de előszeretettel hivatkozik a valójában igen kis valóságtartalommal rendelkező hivatalos beszédekre. Ezáltal az új iskola szemléletmódja leegyszerűsítő és egyoldalú, alapvetően ingatag talajon nyugszik.

Jerry F. Hough politológusként kíván hozzászólni a – megítélése szerint – főként történészek között folyó vitába. Írását annak leszögezésével kezdi, hogy a totalitarizmus-modell elleni támadás több hullámban zajlott le a szovjetológia történetében. Ezek lényegét *David Easton* feketedoboz-modelljének segítségével kívánja érzékeltetni. A politika a döntéshozók „feketedobozában” zajlik, ide futnak be „input”-ként a társadalom elvárásai, követelései, támogatása; a döntések a rendszer „output”-jaként jutnak el a társadalomba; s létezik egy visszacsatoló, a társadalmi reakciókat a politikai rendszerbe eljuttató szisztéma is. A hagyományos totalitarizmus-modell kizárólag az output oldalra koncentrált. E modell ellen az első támadást még a modell megszületése előtt *Trockij* indította, aki ugyan a széles értelemben vett társadalmi tényezőket ugyanúgy elhanyagolta, de a bürokraták csoportját beemelte a rendszerbe. A második támadást az 1960-as évek „revizionistái” (*Cohen*) indították elsősorban a sztálinista rendszer kialakulásának tényezőire vonatkozóan. Ők az input oldalon kizárólag az ideológiát vizsgálták, s a sztálinizmust határozottan elkülönítették a marxizmus-leninizmustól. Ezután jött az ún. konfliktus-iskola, mely magát a feketedobozt, a döntéshozók közötti viszonyok jelentőségét hangsúlyozta. Az érdekcsoportokra koncentráló irányzat alkotta a támadás negyedik hullámát – melyhez *Hough* önmagát is sorolja –, mely figyelembe vette az input oldalt és a döntéshozó mechanizmust, de nem törekedett ezeknek az elemeknek és az output oldalnak az összekapcsolására. Erre tesz kísérletet az új revizionista iskola.

Hough megítélése szerint a revizionista történészek – akaratukon kívül, de nagyon helyesen – megerősítették az 1960-as évek revizionista támadásai ellenére a totalitarizmus-modell azon elemét, mely a bolsevik forradalom és a sztálinizmus között direkt kapcsolatot feltételez. A sztálinista rendszer bizonyos tömegtámogatásának hangsúlyozása ezt az elméletet megerősíti. *Hough* véleménye szerint ugyanis mind a bolsevizmust, mind a náciizmust az az idegengyűlölő, nyugatellenes és antiliberalis fanatizmus tartotta fenn, mely az urbanizálódó társadalom létbizonytalanságától rettegő sötét tömegekben alakult ki. Egy modern amerikai akkor értheti meg legjobban a bolsevik forradalmat, ha azt *Khomeini* forradalmának mintájára képzelem el. *Lenin*nek is ezekre a tömegekre támaszkodtak, s ebben az értelemben a szovjet rendszer tényleg némileg a proletariátus (a város) diktatúrája volt.

Robert C. Tucker két tényező fontosságát emeli ki az 1930-as évek szovjet történetében. Az egyik az a tény, hogy *Sztálin* az „orosz nemzeti bolsevizmus”

radikális változatát képviselte és próbálta érvényre juttatni. A másik megjegyzése az, hogy Sztálin személyisége meghatározó szerepet játszott a politikai rendszer kialakulásában és működésében, ezért karakterének vizsgálata nem pusztán pszichologizálás.

Tucker úgy véli, a társadalomtörténeti irányzat értékes résztanulmányokat nyújthat, de nem várható tőle a Szovjetunió történeti fejlődésének általános, átfogó képe, pedig épp ez az, mely oly nagyon hiányzik. S ebben az állam nem maradhat a háttérben, nélküle ez az általános kép a sztálinizmus időszakára vonatkozóan nem alkotható meg.

A vitában természetesen kifejtik álláspontjukat a revizionista iskolához sorolt történészek is.

J. Arch Getty Állam, társadalom és babona című írásában felteszi a kérdést: Miről is szól a vita? Generációs kérdésekről (*Meyer*) vagy a terror szerepének értelmezéséről (*Cohen, Kenez*)? *Fitzpatrick* szerint a „forradalom felülről” vagy a „forradalom alulról” koncepciók ütköznek meg egymással, de ezzel *Fitzpatrick* feltámasztotta – minden törekvése ellenére – a hagyományos kétpólusú állam–társadalom modellt. A revizionista koncepció nem helyezhető el az „alulról vagy felülről” – koordinátarendszerben, nem ez a központi kérdés a revizionista történészek számára. Bűnük kritikusaik szemében éppen az, hogy nem modellekben gondolkodnak, s nem fogadták el kiindulópontként a fent–lent alternatívát, az állam és társadalom szembeállítását. *Getty* határozottan leszögezi, hogy véleménye szerint a forradalmak és a forradalmi társadalmak mindig is rendezetlen állapotúak: 1793-ban Franciaországban vagy a kínai kulturális forradalom idején lehetetlen meghúzni az állam és társadalom közti határvonalat. A gyors társadalmi és politikai változások idején a „hivatalos” és „nem hivatalos”, a közéleti- és magánéleti szféra összemosódik. A NEP 1921-es bevezetését tekinthetjük felülről jövő kezdeményezésnek – de tudjuk, a bolsevikoknak nem volt más választásuk. A társadalmi jelenségeket a „forradalom felülről” vagy a „forradalom alulról” választási kényszerében vizsgálni annyit jelentene, mint egyetlen eredendő okot keresni; márpedig azon kevés dolgok egyike, melyben a revizionisták talán egyetértenek, az, hogy az események kontextusának vizsgálata fontosabb a döntőnek hitt kizárólagos okok keresésénél, a tyúk és tojás – perspektívánál.

Az alulról jövő nyomás öntudatlan, inkoherens vagy akár passzív jellegénél fogva nem feltétlenül gyengébb tényező a kétpólusos rendszerben sem. A kommunizmus építésének kudarca 1917 után elsősorban a társadalmi realitás győzelmét jelentette a bolsevikok utópista politikája és tökéletlen igazgatása ellenében. S még abban az esetben is, amikor az állam győzedelmeskedni látszik a társadalom felett (például a kollektivizálásoknál), jelentős kompromisszumokra kényszerül. A társadalom ugyanúgy megváltoztatta a bolsevikokat, ahogy azok megváltoztatták a társadalmat.

Valójában az a helyzet, hogy egy belsőleg megosztott, improvizált, tapasztalatlan és állandóan megújuló hivatali apparátus nehezült rá egy dinamikus, mobil és drámai gyorsasággal változó társadalomra. Hatások érkeztek felülről lefelé, alulról felfelé és vízszintes irányból többfelől is. A kétpólusú felfogás helyett három dimenziós koordinátarendszerre van szükség a sztálinista társadalom komplexitásának ábrázolásához.

Meg kell-e újítani a szovjetológiát?

A társadalomtörténet feladatát egyetlen revizionista történész (talán *Fitzpatrickot* kivéve) sem értelmezi úgy, hogy az államot ki kellene kapcsolni a vizsgálandó köréből, hisz kutatásaik fő iránya épp az állam és társadalom viszonya.

A terror lebecsüléséről, annak a párton belüli 1937–38-as tisztogatásokkal való azonosításáról szóló vádak félreértelmezésen és elferdítésen alapulnak. Azt azonban elviekben le kell szögezni, hogy a démonológia nem lehet a történettudomány módszere, s a terror jelentőségének hangsúlyozása vagy nem hangsúlyozása nem lehet a történész erkölcsi érzékének mércéje. Meglehet, hogy *Meyernek* igaza van abban, hogy tiszta pozitívizmus nem létezhet, de akkor is érdemes az objektív szemléletmód elérésére erőfeszítéseket tenni.

Rittersporn Tamás Gábor Történelem, megemlékezés és ellentmondást nem tűrő retorika című esszéjében válaszol a revizionisták kritikusaiknak. Szerinte semmi jele nincs annak, hogy *Sheila Fitzpatrick* „Új perspektívák a sztálinizmusról” című vitaindítója revizionista kiáltvány lenne. Ha ez lett volna a szándéka, bevonta volna a munkába az „új generáció” történészeit is. A csoport tagjait azonban nem köti testületi feyvelem, inkább magányos partizánok ők. Sem a társadalomtudomány művelése, sem a totalitárius-modell iránti bizalmatlanságuk nem tette egyöntetűvé munkásságukat. A történelmi kutatás mindenki által ismert módszereit, a források kritikus elemzését egyszerűen egy olyan területre alkalmazzák, amelyről sok történész kollégájuk szerint már minden lényegeset kiderítettek. A revizionisták elődei általában nem kutatták az 1933 utáni időszak eseményeit, valószínűleg abbéli meggyőződésükben, hogy 1933 után már minden fontos tény kielégítő módon megvizsgáltak. A hagyományos fogalomrendszer a kutató stílusát és gondolatmenetét is nagymértékben behatárolja, s aki nem tartja be ennek konvencióit, azt hamarosan kétes szándékokkal vádolják meg. Ezek a konvenciók a 30-as évekről szóló történetírást a történelmi analízis helyett a megemlékezés rítusává avatják, ahol a szerző alapvető kötelessége az atrocitások részletezése és az elkövetők elítélése. A megemlékezés természetesen helyénvaló és a történész alapvető joga, a „megemlékező történetírás” azonban komoly akadályokat állít a kutató elé.

Ez a fajta történetírás a kutató számára csak azt teszi lehetővé, hogy dicsőítse vagy megtagadja a múltat. Bár érthető az a szenvedély, amellyel *S. F. Cohen* a szovjet korszakot a náci bűnökkel veti össze (csaknem azt állítva, hogy a harmincas években mindenki üldözött vagy üldöző volt), olyan túlzásokra ragadtatja, amelyek általánosításhoz, leegyszerűsítő sémákhoz és kész formulák alkalmazásához vezetnek. Az új kutatók ezeket a sémákat kívánják leépíteni. *Peter Kenez* nyílt méltatlankodása minden kutatóval szemben, aki nem hajlandó démonizálni a szovjet korszak évtizedeit, azt mutatja, hogy bizonyos körökben a problémák megértése helyett ördögűzést igényelnek.

Cohennek és *Keneznek* abban sincs igaza, hogy az „új irányzat” felmenti a rezsim vezetését a rémtettek miatti felelősség alól, és a terror szerepét lebecsüli. Ezt a megállapítást lehetetlen lenne idézetekkel alátámasztani. *Meyer* is nehezen tudná indokolni azt az állítását, amely szerint lényeges mértékben vettek át szovjet történészek munkáiból Sztálin szellemének megidézése érdekében.

A revizionista történészek problematikájának megértését a megemlékező hagyomány nehezíti meg. A csoport történészei olyan időben születtek és nevelkedtek, amikor a terror mindenféle formáját helytől függetlenül elítélték, s az is nyilvánvaló volt, hogy a szovjet modell világméretű elterjedésétől nem kell többé tartani. Számukra a szovjet jelenség saját magáért tanulmányozandó téma, nem pedig bálvány, amelyet imádni, összetörni vagy éppen megmenteni kell. Nem az ítélezést vagy a megemlékezést tűzik ki célul, a harmincas éveket olyan időszakként tanulmányozzák, amelyben a szovjet rendszer napjainkban, a tömegterror eltűnése után is fennálló alapvető jellemzői kialakultak.

A revizionisták számára feltűnő az az ellentmondás, amely a harmincas években a rezsimnek vagy a rezsim vezetőjének tulajdonított nagyszabású tervek és a kormánygépezet kaotikus működése között áll fenn. Ezért fontosnak tartják annak megállapítását, hogy pontosan ki volt az, aki az állam nevében beavatkozott, és cselekedetei mennyire voltak összhangban a vezető testületek éppen aktuális politikai irányvonalával. A kutatásnak így elkerülhetetlenül a politikai szférára és az azt befolyásoló körülményekre kell összpontosítania. A „forradalom felülről” helyetti „forradalom alulról” koncepció, melyet *Fitzpatrick* az új irányzat jellemzőjének tekint, valójában teljesen hiányzik a revizionista történészek munkáiból.

*Geoff Eley*nek igaza van, amikor a rezsimnek a társadalom többi része feletti „totalitásgényét” hangsúlyozza. Ha azonban túl akarunk jutni a hivatalos propagandaformulákon, akkor észre kell vennünk, hogy a társadalmi–politikai dinamizmus fő hajtóereje épp a rezsim nyilvánvaló képtelensége volt arra, hogy igényét érvényesítse.

Meyer helyesen arra hívja fel a figyelmet, hogy a terror nem feltétlenül a rendszer erős voltát jelzi. Hosszú ideig a Szovjetunióban a normalizálás és ellenőrzés egyetlen hathatós eszköze a terror alkalmazása volt. A terror inflálódása 1936–38 között arra utal, hogy a pártállam képtelen volt annak ellenőrzésére és kézbe tartására, hogy saját hivatalnoki kara miként képviseli a rezsim érdekeit. Békésebb időkben a rendszer működésének ellenőrizhetetlen volta nem vezet ilyen drámai következményekhez. Az irányíthatatlan kormányzati mechanizmusok más rendszerekben is terrorhoz vezethetnek, erre a világ számos országában rengeteg példát találunk, a francia forradalomtól kezdve a latin-amerikai rezsimekig. Ezek a példák, miként az ötvenes évek utáni Szovjetunió is, azt mutatják, hogy a terror társadalmi–politikai szerepét más ellenőrző mechanizmusokkal is fel lehet váltani.

Cohen és *Kenez* következtlenül jár el, amikor a terror központi szerepét hangsúlyozza, ezzel egyidőben pedig attól óv, hogy a terrort kontextusából kiemelve vizsgáljuk. Mi más lehetne a terror kontextusa, mint a kormányzati mechanizmusok – az új irányzat fő kutatási területe? Megfelelnek arról, hogy a terrorra vonatkozó források az áldozatok megpróbáltatásain kívül nem sokat árulnak el. Ha forrásaink pusztán a félelemtől és a tömegpszichózisról adnak információt, nem célszerű messzemenő következtetéseket levonni belőlük a terror dimenzióira vonatkozóan. A történelmi források vizsgálatára is alkalmazhatjuk *Wittgenstein* híres mondását, amely szerint amiről nem tudunk beszélni, arról hallgatni kell.

A vitára jellemző ellentmondást nem tűrő retorika végül a szerzőt egy korábbi beszélgetésére emlékezteti, amit a „pangás” korszakában néhány Komszomol-titkárral folytatott. A titkárok mind a változás őszinte hívei voltak, egyszersmind meg voltak győződve arról, hogy bármely „elhajlás” a haladás ügyét veszélyeztetné. Többségük ma is reformistának vallja magát.

William Chase szerint mind *Fitzpatrick* vitaindítójában, mind a vele polemizálók írásaikban összemosás a mintegy szinonímaként használják a revizionizmus és a társadalomtörténet fogalmát. A fiatal történész generáció tagjai nem a szó eredeti értelmében vett társadalomtörténészek, munkáik fókuszában az állam-társadalom viszony áll, a társadalmi és politikai folyamatok egymásra hatása. Szomorú tény, hogy még nem született mű a Szovjetunió 1930-as éveinek társadalomtörténetéről, ennek oka az elsődleges források hozzáférhetetlensége. Ugyanakkor a politika döntő befolyása miatt erről a korszakról – minden bizonnyal – nem is lehet írni a politikai szempontok teljes kikapcsolásával. A *Fitzpatrick*kal vitázók félreértelmezik a revizionista történészek szándékait, amikor a terror iránti közömbösséggel, a morális érzék hiányával vádolják őket, hiszen a terror mozgatórugóinak vizsgálata épp kutatásaik egyik fő irányát képezi.

A vitában megszólal *Hiroaki Kuromiya*, *Roberta T. Manning* és *Lynne Viola* is. Bár írásukat mindannyian annak deklarálásával kezdik, hogy a revizionista történészek nem alkotnak egységes iskolát (talán *Roberta T. Manning* tekinti önmagát leginkább egy egységes áramlat, a „második revizionista generáció” tagjának), mégis gondolatmenetük szembeötlően párhuzamos, megjegyzéseik számos ponton összecsengnek a *Getty és Rittersporn Tamás Gábor* írásában kifejtettekkel. Mindannyian hangsúlyozzák, hogy a politikátörténet és a társadalomtörténet egyaránt fontosnak tartják. Az a társadalomtörténet-definíció, melyet *Fitzpatrick* az állam és társadalom szétválasztására alapoz, nem fogadható el számukra. Azonban abban egyetértenek vele, hogy empirikus kutatásokra van szükség, s arra, hogy ne direkt politikai értékek határozzák meg e korszak vizsgálatát. Ez nem jelentheti, s nem is jelenti a sztálinizmus tisztára mosását. A kutatást a történettudomány módszereire s nem például *Ahmatova* verseinek elemzésére kell alapozni. Egyet értenek abban is, hogy *Fitzpatrick* kritikusai a vitában nagyon kevés toleranciát tanúsítottak a sajátuktól eltérő koncepciókkal szemben, s a sztálinista politika tanulmányozását látható módon a démonológia körébe igyekeznek bezárni.

Náfrádi Zoltán – Vajda Zoltán

Bibliográfia

Chase, William J.: *Workers, Society and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918–1929*. Urbana, IK. 1987.

Dunham, Vera: *In Stalin's Time. Middleclass Values in Soviet Fiction*. Cambridge, 1976.

Dunham, Vera: *Soviet Society and Culture*. 1989.

Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Cultural Revolution in Russia 1928–1931*. Bloomington. IN. 1978.

Fitzpatrick, Sheila: *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934*. Cambridge, 1979.

Fitzpatrick, Sheila: *Stalin and the Making of a New Elite, 1929–1938*. *Slavic Review*. vol. 38. 1979.

Fitzpatrick, Sheila – Viola, Lynne (ed.): *A Researcher's guide to Sources on Soviet Social History in the 1930's*. Sharpe, 1990.

Getty, J. Arch – Chase, William: *The Moscow Party Elite of 1917 in the Great Purges*. *Russian History/Histoire Russe*, vol. 5. part 1 (1978)

Getty, J. Arch: *Party and Purges in Smolensk. 1933–1937*. *Slavic Review*, vol. 42. 1983.

Getty, J. Arch: *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered 1933–38*. Cambridge, 1985.

Kuromiya, Hiroaki: *Politics and Social Change in Soviet Industry during the 'Revolution from Above'. 1928–1931*. Ph. D. dissertation. Princeton, 1985.

Kuromiya, Hiroaki: *Stalin's Industrial Revolution; Politics and Workers, 1928–1932*. Cambridge, 1989.

Manning, Roberta T.: *Government in the Soviet Countryside in the Stalinist Thirties: The Case of Belyi Raion in 1937*. *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. no. 301. Pittsburgh. 1985.

Rittersporn, Gábor T.: *The State Against Itself: Social Tensions and Political Conflict in the U. S. S. R. 1936–1938*. *Telos*. no. 41. 1979.

Rittersporn, Gábor T.: *Société et appareil d'état soviétique 1936–38. Contradictions et interférences*. *Annals E. S. C.* no. 4. 1979.

Rittersporn, Gábor T.: *Staline en 1938: Apogée du verbe et défaite politique*. *Libre*, 1979. no. 6.

Rittersporn, Gábor T.: *Du Goulag de la littérature a l'histoire de la politique pénale en U. S. S. R. 1933–1953*. *Critique politique*, 1981. no. 7–8.

Rittersporn, Gábor T.: *Soviet Officialdom and Political Evolution: Judiciary Apparatus and Penal Policy in the 1930's*. *Theory and Society*, 1984. no. 2.

Meg kell-e újítani a szovjetológiát?

Rittersporn, Gábor T.: Soviet Politics in the 1930's. Rehabilitating Society. Studies in Comparative Communism, 1986. no. 2.

Rittersporn, Gábor T.: Simplifications staliniennes et complications soviétiques. Tensions sociales et conflits politiques en U. S. S. R. 1933-53. Paris, 1988.

Viola, Lynne: The 25000 ers. A Study in a Soviet Recruitment Campaign During the First Five Year Plan. Russian History. vol. 10. 1983.

Viola, Lynne: The Case of Krasnyi Meliorator or 'How the Kulak Grows into Socialism'. Soviet Studies, vol, 38. no. 4. 1986.

Viola, Lynne: The Campaign to Eliminate the Kulak as a Class, Winter 1930. A Reevaluation of the Legislation. Slavic Review, vol. 45, no. 3. 1986.

Viola, Lynne: Bab'i Bunty and Peasant Women's Protest during Collectivization. Russian Review, vol. 45, no. 1. 1986.

Viola, Lynne: The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of the Stalin Revolution. New York, 1987.